

Vabadussõjalased tšekistide haardes

Aigi Rahi-Tamm

■ 1930. aastate algul käisid poliitikalained Eestis kõrgele, suurem osa rahvast oli võtnud kindla seisukoha kas vabadussõjalaste poolt või vastu, erapooletuid oli vähe – nii tõdeb ajaloolane Heino Arumäe 1934. aasta sündmuste kaasaegsete kajastusi analüüsivas ülevaates. Ühed pidasid vabadussõjalasi idealistideks, teised diktatuuri taotlevateks fašistideks.¹ Mõni aasta hiljem ei olnud vabadussõjalastele antavate hinnangute osas enam mingeid kahtlusi, Eesti ühiskonna sovetiseerimist läbi viivate Nõukogude tšekistide jaoks oli tegu „kontrrrevolutsioonilise ja nõukogudevastase elemendiga”, kellest tuli võimalikult ruttu vabaneda. „Vaenlase” kuvand püsis vabadussõjalaste kohal kogu Nõukogude perioodi ning on äratuntav ka tänasel päeval.

Nõukogude võimu vaenlaste esireas

1940. aasta suvel Nõukogude võimu kehtestamisega kaasnenud inimeste arresterimisel lähtuti printsibiist, mille kohaselt tuli esmajoones vahistada isikud, kes olid võimelised organiseerima vastupanu ning kes olid nõukogude korra vastu kõige radikaalsemalt meelestatud. Kasutades hilisema ENSV julgeolekuministri Boris Kummi sõnastust, nähti 1940.–1941. aastal peamist ohtu „laialisaadetud parteide ja organisatsioonide juhtides ning nende

aktiivsetes liikmetes, esmajärjekorras sellistes organisatsioonides nagu „Vaps”, „Kaitseliit”, „Isamaaliit” ja teised”. Need „elemendid” olid kas osaliselt välismaale põgenenud, „põranda alla” varjunud või proovisid sisse imbuda Nõukogude institutsioonidesse, et „restaureerida kodanlikku korda”.² Seega tuli need ühiskondlikud jõud, kes olid valmis tegutsema Eesti Vabariigi taastamise nimel, kas hävitada või maha suruda.

Vabadussõjalaste üks juhte kindralmajor Andres Larka arreteriti oma kodus Nõmmel 23. juulil 1940. Aktiivsem vabadussõjalaste arresterimislaine algas 1940. a. oktoobrist–novembrist. Peaaegu kõik vabadussõjalaste juhtivtegelased, kellele määrati 1936. aastal vanglakaristus, arreteriti Nõukogude julgeolekuteenistuse poolt 1940.–1941. aastal.³ Vabadussõjalasi ja nende pereliikmeid oli rohkearvuliselt 1941. aasta juuniküüditatute seas.

1941. aasta sõjasündmuste tagajärjel katkenud Nõukogude repressioonid jätkusid taas 1944. aasta sügisel, ettevalmistused nendeks toimusid juba Nõukogude tagalas, kus muu hulgas tegeldi ka erinevate süüdistusandmete kogumise ja korrastamisega.

Suurim endiste vabadussõjalaste arresterimislaine jäi esimestesse sõjajärgsetesse aastatesse ja oli oma haardelt võrreldav 1941. a. juuni–juulikuiste vahistamisega. Järgmine aktiivsem kinnipidamiste periood langes aastatele 1948–1951.

Kompromiteerivate andmete kogumisest

1940. a. sügisel, mil Eesti arhiivid allutati Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadile (SARK) ning kõik dokumentaalsed arhiivimaterjalid riigistati, pandi alus ka massilisele kompromiteerivate andmete kogumise süsteemile. Nõukogude korra vaenlaste paljastamise eesmärgil tuli hakata nii olemasole-

¹ H. Arumäe. 1934. aasta 12. märts kaasaegsete hinnanguis. – Alasi ja haamri vahel. Artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist. Tallinn, 2007, lk. 19–20.

² ERAf, f. 1, n. 47, s. 38, l. 136. ENSV julgeolekuminister B. Kummi ettekanne „Julgeolekuorganite tööst ENSV-s perioodil 1940–41 ja 1944–48” EK(b)P KK sekretärile N. Karotammele 16. oktoobril 1948.

³ A. Kasekamp. The Radical Right in Interwar Estonia. Houndsmills, Macmillan, 2000, lk. 133.

vaid arhiivifonde kui ka äsja likvideeritud, natsionaliseeritud asutuste ja organisatsioonide dokumentatsiooni süstemaatiliselt läbi töötama. Kogutav andmestik kuhjati „poliitvärvingute kartoteeki”, mis pidi aitama tšekiste nende operatiivtöös. Esmalt võeti kartoteegis arvele need isikutekategoriad, kelle ühiskonnast isoleerimisega tegeldi kiirendatud korras. Nende sekka arvati endised Eesti Vabariigi valitsuse liikmed, kohtu-, prokuratuuri- jm. administratsioonisüsteemi kuulunud isikud, parteide liikmeskond jne. Aastatega isikute ring üha laienes. Nii hakati dokumentidest välja otsitud nn. kompromiteerivaid andmeid kasutama ära inimeste süüdistamiseks nõukogudevaenulikus tegevuses. Vahemikus jaanuarist maini 1941 võeti „poliitvärvingute kartoteegis” Eestis arvele 37 794 isikut.⁴

Andmeid vabadussõjalaste kohta koguti nii esimesel Nõukogude perioodil kui ka hiljem Nõukogude tagalas Kirovis, kuhu olid evakueeritud Riigi Keskarhiivi eriosakonna materjalid. 1942. a. juunis, mil vahepeal katkenud fondide läbisõelumist taas jätkati, keskenduti kõigepealt just Eesti Vabadussõjalaste Liidu (EVL) liikmete otsimisele. 1942. aastal võeti Tallinna, Tartu, Võru ja Petseri Poliitilise Politsei Komissari fondide põhjal arvele 3864 „vapsi”.⁵ Seejärel sattusid tähelepanu keskmesse vene monarhistid, Isamaaliidu liikmeskond, Poliitilise Politsei töötajad ja kaastöölised, vabatahtlikuna Nõukogude–Soome sõtta läinud isikud, perioodil 1918–1921 erinevates riigiteenistuse ametites olnud isikud jne., jne. Vabadussõjalaste väljaselgitamist ning nende süüdistamist lihtsustas oluliselt ka Poliitilise Politsei sisekasutuses olnud isikuandmete kartoteek u. 200 000 kaardiga, mis samuti süstematiseeriti Kirovis ära ning mis leidis seejärel rohket kasutamist.

Represseeritud „vapside” arvudest

Olemasolev andmestik lubab väita, et Nõukogude jõuministeeriumide kasutuses oli rikkalik materjal vabadussõjalaste kohta, iseküsimus oli, kuidas ja millal leidsid need andmed ära kasutamist inimeste vastu. Kuna „poliitvärvingute kartoteegi” andmestik, nagu ka mitmed teised isikute represseerimisi kajastavad andmekogud, on veel koostamisel, on siin tegu vaid esialgse andmeanalüüsiga.

Eesti Represseeritute Registri Büroo on dokumenteerinud andmed rohkem kui 50 000 Nõukogude perioodil poliitilisel põhjusel arreteeritu kohta.⁶ Paraku ei ava nimetatud andmestik kõigi nende isikute süüdistuse sisu, see on ära märgitud vaid osadel juhtudel. Represseeritud isikute registrist leiab u. 300 isikut märkega „vaps”, kajastades vaid üht osa neist. Võttes arvesse vabadussõjalaste kui märgistatud grupi vastu suunatud tegevust ning olemasolevat kompromiteerivate andmete hulka, peaks Nõukogude ajal represseeritud vabadussõjalaste arv olema oluliselt suurem.

Represseeritud isikute registri ja „poliitvärvingute kartoteegi” piiratud mahus andmete omavaheline võrdlus (K ja L-iga algavate isikunimedega osas) tõendab, et Nõukogude ajal karistati u. 15–20% Vabadussõjalaste Liitu kuulunud isikutest, kes olid kartoteegis arvele võetud. Need 651 algustähega K ja L nimedega vabadussõjalast, kelle kohta leidub andmeid represseeritud isikute registris, on märk sellest, et süüdistatavaid oli mitte mõnisada, vaid kordi rohkem. Seda, kui ammendav on kartoteegi andmestik vabadussõjalaste kohta, on praegu veel raske täpselt hinnata. Hinnangud vabadussõjalaste arvu kohta kõiguvad vahemikus 20 000 kuni 40 000.

⁴ Eesti arhiive tabanud muutuste kohta vt.: P. Pirsko. Eesti arhiivinduse sovetiseerimine 1940–1941. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. T. Tännberg. Tartu, 2007, lk. 106–150. „Poliitvärvingute kartoteegi” kohta vt.: A. Rahi-Tamm. Arhiivid nõukogude repressiivaparaadi teenistuses – „poliitvärvingute” kartoteek Eestis 1940–1956. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 1/2 (127/128), ilmunisel.

⁵ ERA. f. R-2338, n. 1, s. 33, l. 41.

⁶ Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Raamat 1–3. (Koost. L. Õispuu.). Tallinn, 1996–2005.

Nõukogude represseeritu juurdlustoimik

Nende andmete taustal kerkib paratamatult küsimus Nõukogude repressioonipraktikast. Kui oluline oli selline „poliitilise mineviku” fakt nagu „vaps” – mil määral mõjutas see karistumäärasid?

Selle mõistmiseks tuleb vaadata represseeritute isikutoimikuid, kus on kirjas isikule esitatud süüdistused, nende tõestamiskäik, ülekuulamise või muul moel saadud tunnistused, formuleeritud kohtuotsus jms. Tegu on allikaliigiga, mis vajab ühtviisi nii delikaatset lähenemist kui ka tarvilikku kasutamisoskust. Ükski neist toimikutest ei paku esitatud küsimustele kiireid vastuseid. Paratamatult sunnivad ebaõrdsuse mahu ja sisutihedusega toimikud süvenema uurijat mitmetesse kõrvalteemadesse, et mõista konkreetse isikuga seondunud situatsiooni tervikuna. Alljärgnevalt on selliseid sissepõikeid püütud siiski vältida, fokuseerides tähelepanu eelkõige vabadussõjalaste tegevusega kaasnenud süüdistuspunktile. Analüüs tugineb kümmekonnale isikutoimikule nii sõjaeelsetest kui ka -järgsetest aastatest. Käesolevas valimis on jälgitud, et selles ei figureeriks ainult tuntud vabadussõjalased, vaid ka organisatsiooni lihtliikmeskond.

Andres Larka „süüasi”

1940. a. juunis alanud arreteerimised puudutasid esmalt Poliitilise Politsei töötajaid, kõrgemaid sõjaväelasi ja riigiametnikke, endisi kohtu- ja siseministreid, sealhulgas 1918. a. sõjaministri ametis olnud kindralmajor Andres Larkat.

Esmalt tegeles Larka ülekuulamisega NSVL SARK eriesindaja Eestis Moisei Mamijev. Kahel järjestikusel ööl üle kuulatud Larkalt nõuti hakatuseks andmeid tema enda ning lähisugulaste elukäigu ja tegevuse kohta. Seejärel tõstatusid esikohale vabadussõjalaste finantseerimise küsimused. Mamijevit Larka üldsõnalised vastused ei rahuldanud, tema

huviks oli saada Larkalt kätte tunnistus „vapsidele” välismaalt jagatud finantsabi ning ideeliste juhtnööride kohta.

On täiesti ilmne, et julgeolekul oli vabadussõjalaste suhtes olemas oma kõigutamatu ettekujutus – see liikumine oli algatatud Saksa fašistide poolt, tegutses nende juhtimisel ja finantsiliselt toetusel eesmärgiga kehtestada Eestis fašistlik diktatuur, „vapsid” olid kas otseselt või kaudselt seotud Saksa luurega ning toetasid nõukogudevastast tegevust. Sellest kujundist lähtuvalt osutasid kõik vabadussõjalaste ülekuulamistel antud ütlused, mis ei kinnitanud nimetatud arusaama, valeks.

Ka Larkat süüdistati korduvalt valetamises ning oma „süü” eitamises. Pärast juulikuseid ülekuulamisi tuli neisse mõningane paus. Hiljem võttis Larka „asja” üle ENSV SARK-i uurimisosakonna uurija, julgeoleku nooremleitnant Kirilenko. 20. septembril 1940 esitati Larkale süüdistus – „olles Eesti armee teenistuses kindrali auastmes tegeles NSVL vaenuliku tegevusega; oli kuni 1935. aastani vapside juht Eestis”.⁷ Sel ajahetkel ei tajunud Larka veel süüdistuse karmust, ta esitas palvekirja, et teda võimalikult ruttu lõplikult küsitletaks ning seejärel aresti alt vabaks lastaks. Seda aga ei juhtunud, selle asemel toimus tema kodus läbiotsimine, mille käigus võeti ära vabadussõjalaste lipp, kolm fotoalbumit, üks kohver kirjadega ja fotonegatiivid. Läbiotsimise käigus leitud biograafiliste andmetega brošüür, mis kinnitas Larka sõjaväelist jm. tegevust, lisati asitõendina juurdlusmaterjalide sekka.

„Vapside” sidemed välismaaga, Soome kaudu hangitud relvade päritolu, Saksa kommunistidelt konfiskeeritud rotatsioonimasina soetamine olid küsimused, millele Larkalt oodati kindlaid vastuseid. Larka eitas sidemeid välismaaga ega lisanud selliseid detaile või üksikasju, mis kinnitanuks „vapsidele” esitatud süüdistusi. „Ma olen rääkinud tõtt, mingeid sidemeid välismaaga ei ole omanud mina ega meie organisatsioon.”⁸ Uurija Kirilenkos Larka usaldust ei äratanud, mis-

⁷ ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 25369, l. 22.

⁸ ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 25369, l. 25.

tõttu ta Larkat ka agendiks värvata ei soovitanud.⁹ 31. jaanuaril 1941 koostatud süüdistuskokkuvõtte kohaselt seisnes Larka „kontr-revolutsiooniline tegevus” eelkõige tema ametis (oli Vabadussõja ajal kindral ja ametis kindralstaabis, hiljem Eesti sõjaminister, võitles aktiivselt Punaarmee ja revolutsioonilise liikumise vastu). Lisaks sellele oli ta „kontr-revolutsioonilise organisatsiooni „vapsid” juht ning nimetati 1934. aastal Eesti Vabariigi presidendi kandidaadiks. SARK vägede Balti Ringkonna Sõjatribunal karistas Andres Larkat Vene NFSV §58-13, 58-2 alusel vabadusekaotusega 8 aastaks paranduslike tööde laagris ühes asumisele saatmisega 3 aastaks ja vara konfiskeerimisega.

Tundub, et Larkale jäi lõpuni arusaamatuks talle esitatud süüdistuste sisu, näiteks see, kuidas saab Eesti Vabariigi nimel peetud võitlust nimetada kommunistliku liikumise mahasurumiseks jpm. „Seda, et ma 1918–1920 Eesti armee kindralmajorina osalesin sõjas Punaarmee väeosade vastu, siis sellest Nõukogude ja Eesti vahelisest sõjast ei saanud ma Eesti armee kindralina kõrvale jääda.”¹⁰

Viimased andmed Larka kohta pärinevad Kirovi oblasti SARK valitsuse vanglast nr. 2 (Malmõži linnas), kus ta 8. jaanuaril 1943 suri.

Arreteeritavate ringi laienemine

Isikute arreteerimise ja ülekuulamisega tegele- nud SARK-i ja hiljem rahvakomissariaadi jagunemisel moodustatud RJRK-i (Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat) töötajatel ei olnud vabadussõjalaste süüdistamisega erilisi raskusi. Materjale ja tunnistusi nende süüdimõistmiseks oli piisavalt ainuüksi Poliitilise Politsei dokumentatsiooni hulgas. Täiendavaid tunnistusi „vapside” osas saadi ka esmajärjekorras vahistatud Poliitilise Politsei töötajate ülekuulamise käigus, neilt nõuti andmeid erinevate luuretalituste heaks töötanud

isikute ja informaatore kohta. Sealhulgas nõuti ka fašistlikust „vapslikust” liikumisest informatsiooni jaganud isikute kohta andmeid. Kas ja kui palju ülekuulamise käigus nimetatud vabadussõjalastest oma tegevusest kunagi Poliitilist Politseid informeerinud oli, on täiesti omaette küsimus, pigem on ülekuulatatavad politseinikud üles loetlenud neid „vapse”, kes parasjagu meelde tulid.

Järgmine vahistamise laine puudutas juba mitmeid tuntud Vabadussõjalaste Liidu juhatuse liikmeid ja aktiivsemaid tegelasi. Andres Larka isikutoimikus nimetatud EVL juhtidest Karl Podrjäsik arreteeriti 23. oktoobril, Aleksander Seiman 29. novembril, Gottfried Dunkel 3. detsembril, Osvald Mitt 12. detsembril, Hans Paris ja Paul Telg 7. jaanuaril 1941. Neid ootasid ees süüdistused kodumaa reetmises (VNFSV kriminaalkoodeksi §58-1a), aktiivses võitluses tööliisklassi ja revolutsioonilise liikumise vastu (§58-13), rahvusvahelisele kodanlusele abi osutamises NSVL vastu suunatud tegude teostamisel (§58-4) jne., mis tähendas vangilaagrit või mahalaskmist – kõik nad hukkusid 1941.–1942. aastal.¹¹

Järjest laienevasse vahistatute ringi sattus aja jooksul üha rohkem ka Vabadussõjalaste Liidu lihtliikmeid. Uurijate tonaalsus „vapside” suhtes jäi samaks, sõltumata sellest, kas tegu oli aktiivse juhtfiguuri või tavaliikmega, sest nende jaoks oli tegemist „fašistidega”. Kui jälgida ülekuulamisprotokollide sõnakasutust, siis neis räägitakse vabadussõjalastest kui kontr-revolutsioonilise organisatsiooni, fašistliku partei või ka natsionaalsotsialistliku organisatsiooni liikmetest, kusjuures jutu- märkidesse või sulgudesse on juurde lisatud kas „EVL”, „sõdalaste liit” või „vaps”. Kui 1940.–1941. a. protokollidest võib leida veel lihtsama sõnastuse, nagu „organisatsioon „vaps””, ilma mingi suunava vihjeta, siis hilisemates dokumentides on n.-ö. suhtumist suunav täiend peaaegu alati juurde lisatud.

⁹ ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 25369, järelevalvetoimik l. 33p.

¹⁰ ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 25369, l. 23.

¹¹ Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toim. T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Tallinn, 2006, lk. 333–359; www.okupatsioon.ee [21.04.2009]

Mitmed ülekuulatavad polnud sellise pealesurutud suhtumisega nõus, mõned neist keeldusid nimetamast liikumist kontrrevolutsiooniliseks või muuks sarnaseks, mõned üritasid uurija sõnakasutust omapoolses vastuses täpsustada ja kasutasid korrektselt sõnastust – Vabadussõjalaste Liit: „Organisatsiooni „Vapsid” – „Vabadussõjalaste Liitu” astusin ma 1932. a. lõpus või 1933. a. alguses.”¹² Samas tuleb arvestada, et ülekuulatavate vastuste sõnastuslike nüansside analüüs ei osutu tihti mõttekaks, sest ütlusi protokolliti ennekoike viisil, mis näis vastavale uurijale sobilik.

On üsna loomulik, et vahistatud on neile esitatud süüdistustesse suhtunud erinevalt. Oli neidki, kes oma seotust „vapsidega” lõpuni eitasid või siis püüdsid seda oluliselt mahendada, et süüdistusastet sel viisil pehmendada. „1934. a. astusin oma peremehe käsul organisatsiooni „vaps” kolme rublaga, mille eest mind organisatsiooni arvati, kuid aktiivselt ma seal ei tegutsenud.”¹³; „Ühinesin 1933. a. sügisel, kuid pean täpsustama, et ma ei olnud vapside liige, ma olin vaid kaasa-elaja, liikmeks said olla Vabadussõjas osalejad, mina ju sellest sõjast osa ei võtnud, kuna elasin sel ajal Bakuus.”¹⁴

Isikuankeetides, mis arreteeritudel täita tuli, oli kuuluvus Vabadussõjalaste Liitu sageli nimetamata jäetud, ülekuulamise käigus oli seda aga juba raskem teha. Märkimata on jäetud ka 1934.–1935. aasta kinnipidamised ning karistused, mis vabadussõjalastele sel ajal Eesti Vabariigis osaks said. Kuna materjali vapside tegevuse kohta jagus piisavalt, ei näinud uurijad erilist vaeva sedalaadi tunnistuste kättesaamisega isikult eneselt. Küll muutusid tunnistused vabadussõjalastega seotuse küsimustes olulisteks hilisemate rehabilitatsioonide käigus, millel peatume pikemalt allpool.

Vabadussõjalastele esitatud süüdistuste sisust

„Organisatsiooni „vaps” liige” – trafaretne süüdistus, mis vabadussõjalastele arreteerimismääruses enamasti kohe osaks langes, pidi leidma eeluurimise käigus kinnitamist. EVL liikmelisus ei olnud arreteeritutele esitatud väidetavate „kuritegude” ainus punkt, pigem käsitleti seda kui täiendavat „süüd”. Teatud puhkudel, just sõjajärgsel perioodil, võis nimetatud fakt hilisemast süüdistuskokkuvõttest ka välja jääda. Seotus „vapsidega” kuulus nende „sobivate” argumentide hulka, mida andis vajadusel isiku vastu üsna kergesti ära kasutada, samas võis see protsessi käigus teiste piisavalt kaalukate tõendite olemasolul tagaplaanile vajuda ning kohtuotsuse langeamise hetkel kõrvale jääda.

Vabadussõjalaste n.-ö. raskemad süüteod (võitlus „revolutsioonilise liikumise” vastu Eestis jms.) olid suuresti seotud nende Vabadussõja-aegse tegevusega ning osalemisega Kaitseliidu töös. Tartu rahu lepinguga kaasnenud kohustuse – mitte rakendada vastastikku sanktsioone sõjategevusest osavõtu eest – meeldetuletamine uurijaile näis viimastele naeruväärne.¹⁵ Vabadussõda tähistas nende silmis vaid võitlust Punaarmee vastu, tsari-armeest Eesti rahvaväkke astunud ohvitserid ja sõdurid võrdsustati paljudel puhkudel valgekaartlastega,¹⁶ 1918. aastal moodustatud Eesti sõjaväge käsitleti kui valgekaartlikku armeed.

Nii näiteks süüdistati 1940. a. novembris arreteeritud kolonelleitnanti Oskar Luigat järgmises: endine tsariarmee staabikapten, olles vaenulikult meelestatud Nõukogude võimu suhtes, astus 1918. a. Eesti valgekaartlikku armeesse, oli soomusrongi nr. 3 komandör, millega võttis aktiivselt osa lahingutest

¹² ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 26308, l. 16p.

¹³ ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 14630, järelevalvetoimik, l. 27p.

¹⁴ ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 8215, l. 19.

¹⁵ H. Tõnismägi. Ülekohtu toimikud. Tallinn, 1998, lk. 22.

¹⁶ Vt. M. Krõönströmi kommentaari nõukoguliku ajalookäsitluse kohta, mille kohaselt olid kõik need, kes võitlesid Nõukogude võimu vastu, vana korra restauratsiooni ihkavad valgekaartlased. Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Dissertationes Historiae Universitas Tartuenssis, 16. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, lk. 177.

Punaarmee vastu. Tema isiklikul korraldusel lasti sel ajal maha punaarmeelestest sõjavan-
gid ja revolutsiooniliselt meelestatud kodani-
kud. Lisaks sellele oli Luiga 1933–1935 fašist-
liku partei keskjuhatuse liige ja samaaegselt
ka partei maakonnakomitee esimees.¹⁷ Luiga
juhtumi puhul keskendus uurimine enne-
kõike mahalaskmisjuhtumitele, et selgitada
välja, kelle korraldusel need sündmused aset
leidsid, tunnistajatena kuulati üle ka mitmed
Luiga soomusrongil võidelnud mehed jpt. O.
Luiga sai uurimise käigus juurde veel ühe
süüdistuse – „kontrrrevolutsioonilises agit-
sioonis ja propagandas” – kambris parteijuht-
konna aadressil räägitud terroristliku sisuga
anekdoodi eest. Kuigi Luiga end täielikult
süüdi ei tunnistanud ning ka teistelt ülekuu-
latavatelt saadud tunnistused olid kahetise
sisuga, osutusid need Balti Ringkonna Sõja-
tribunalile piisavaks. Paragrahvide 58-13, 58-2
alusel Luigale määratud kõrgem karistumäär
– mahalaskmine – teostati arvatavasti 24. juu-
nil 1941 Pirita-Kosel Scheeli villas.¹⁸

Osavõtt Vabadussõjast võis osutada tõsi-
seks argumendiks ka hilisematel aastatel,
mida kinnitab näiteks Ernst Säge juhtum
1951. aastast.¹⁹ Tema arreteerimise määrus
suisa kubiseb erinevatest süüdistustest, mil-
lest ei puudu seotus fašistlike organisatsioo-
nidega „vaps” ja „Ugala” (tudengiorgani-

satsioon). ENSV MGB 2. eriosakonna ülem
major Šarapov on erilise visadusega taotlenud
tõendeid ja tunnistusi Säge tegevuse kohta
Vabadussõjas, kuigi Säge seotus metsaven-
dadega (neile meditsiinilise abi osutamine)
oli tema süüdimõistmiseks tol hetkel täiesti
piisav. Vettpidavad tunnistused leiti Säge kor-
teri läbiotsimisel konfiskeeritud treffneristide
väljaandest „Hugo Treffneri gümnaasiumi 50
aasta juubelialbum”,²⁰ milles olid avaldatud
nii Säge „nõukogudevaenulik” artikkel Treff-
neri kooli õpilaste tegevusest Vabadussõjas
kui ka teiste Kuperjanovi pataljonis võidelnud
poiste mälestused.²¹ Need artiklid tõlgiti
vene keelde ja lisati tõenditena juurdlusma-
terjalide hulka. Tõenditena läksid arvesse
veel teisedki artiklid, mis kõnelesid Kuper-
janovi pataljoni kuulunud Tartu koolipoiste
võitlusest Punaarmee üksuste vastu.²² See
ja muu korterist leitud „nõukogudevastane”
kirjandus toimetati ENSV MGB „A” (arhiiv)
osakonda. Poiste tegevuse kinnitamiseks lisati
toimikusse väljavõtted ka mitmetest 1940. a.
sügisel toimunud ülekuulamisprotokollidest
(sh. näiteks kolonel Viktor Puskari²³ ülekuu-
lamisprotokollist), milles oli juttu Kuperja-
novi pataljoni²⁴ tegevusest.

Kuigi Säge eitas järjekindlalt oma seo-
tust „vapsidega”, ei jätanud „poliitvärvingute
kartoteegist” saadud tõendid enam mingeid

¹⁷ ERAF. f. 129SM, n. 1, s. 18654, l. 2–3.

¹⁸ ERAF. f. 129SM, n. 1, s. 18654, l. 117–119.

¹⁹ ERAF. f. 129SM, n. 1, s. 4161.

²⁰ Hugo Treffneri gümnaasiumi 50 aasta juubelialbum. Toim. K. Michelson jt. Tartu, 1933. Biograafilise sisuga raamatute kasutamisest isikute süüdistamisel vt. ka M. Lääne, V. Ohmann. Kuidas komprat koguti. NKGB infoallikad 1941. aastast osaliselt säilinud operatiivandmete põhjal. – Tuna 2007, nr. 4, lk. 93–98.

²¹ Treffneristide saatuse kohta vt. T. Hiio. Treffneristide Tartu ülikooli üliõpilaskonnas 1918–1944. – Trefffoonia toi-
metised I. Lehekülgi ajaloost 1883–1990. Koost. M. Orav, I. Ilomets. Aasta Raamat OÜ, 2005, lk. 152–157.

²² Tõenditena kasutati ära J. Undi artiklit ajalehest Vabadussõja Tähistel 1937, nr. 12, väljavõtet Vabadussõja
Ajaloos Komitee väljaandest „Eesti Vabadussõda 1918–1920”, mis kirjeldas Tartu koolipoiste tegevust „revolu-
tsioonilise liikumise mahasurumisel” 1919. a. juulis.

²³ Viktor Puskari, süüdistatuna Vabadussõja-aegses võitluses Punaarmee vastu ning osalemises kommunistide
hukkamisel, oodanuks ees mahalaskmine, kuid tänu Saksa ümberasumiskomisjoni nõudmisele vabastati ta
20. märtsil 1941 ja lubati koos sakslannast abikaasaga asuda Saksamaale. Indrek Jürjo hinnangul ei olnud
NKVD-l ohvitseride Saksamaale lubamise või keelamise kohta kindlaid kriteeriume ning seetõttu sarnases see
paljuski vene ruletiga. Vt. I. Jürjo. Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse
kohta NKVD arhiiviallikate põhjal. – Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. 24. nov.
1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost. S. Kivimäe. Tallinn, 2000, lk. 116–118.

²⁴ Täiendava kommentaarina lisan, et Kuperjanovi partisanide pataljoni, pataljoni ohvitseride ja allohvitseride
kogu fondid, millest tuli eraldada operatiivmaterjal, anti arhiivi eriosakonnale üle 1941. a. märtsis. ERA. f.
R-2338, n. 1, s. 10, l. 200–202.

kahtlusi tema organisatsioonilise kuuluvuse kohta. Ta oli ühtviisi nii Kaitseliidu, EVL kui ka korporatsiooni „Ugala” liige. Kuna nõukoguliku mõttelaadiga uurijale jäi tudengiorganisatsiooni tegevus ja selle „ohtlikkus” arusaamatuks, siis telliti „Ugala” kohta arhiivilt spetsiaalne „orientirovka”.²⁵ Koostatud ülevaates kirjeldati korporatsiooni tekkelugu, tema liikmeskonda ning poliitilist orienteeritust (korporatsioon hoidis juba algusest peale „jäika rahvuslikku liini, mis muutus hiljem teravalt väljenduvaks kodanlikuks natsionalismiks”). Rõhutamist leidis „Ugala” liikmete aktiivne osavõtt Vabadussõjast ja Kaitseliidu tegevusest, ära nimetati korporatsiooni kuulunud nimekamad sõjaväelased, nagu kindralmajor Jaan Kruus,²⁶ Kaitseliidu ülem Johannes Orasmaa,²⁷ polkovnikud Karl Laurits²⁸ jt. Säge juhtumi puhul on üllatav see, et kuigi süüdistused Kaitseliitu, „Ugalasse” ja „vapside” hulka kuulumise kohta leidsid kinnitamist, ei ole neid süüdistuskokkuvõttes enam rõhutatud, need jäid iseloomustama isiku „poliitilist minevikku”. ENSV Ülemkohus määras Ernst Säga §58-13, 58-10 lg. 2 järgi 10-aastase vabadusekaotuse, süüdistades teda võitluses Punaarmee vastu (1918–1920), nõukogudevastaste artiklite avaldamises ja kirjanduse omamises ning kontaktides metsavendadega.

Kirjeldatud süüdistustel „vaps” või Kaitseliidu liige olemises on julgeolekuorganite juurdluspraktikas olnud ajaliselt erinev kaal ning seda tihti mitte isiku osalemise aktiiv-

susest lähtuvalt – määratluse alla „aktiivne liige” võisid mahtuda nii organisatsiooni juhtivad tegelased kui ka lihtliikmed. Isiku reaalse tegevuse aktiivsuse väljaselgitamisega tegeldi sõltuvalt vajadusest, enamasti hakati seda põhjalikumalt kontrollima alles hilisema rehabiliteerimise käigus.

Tegevus Kaitseliidu raames oli teine enam levinud süüdistus Vabadussõjast osavõtu korral.²⁹ Tõendeid Kaitseliidu liikmelisuse kohta hakati koguma kohe Nõukogude võimu esimestel kuudel. Andmeid (teatmik-nimekirju) „poliitvärvingute kartoteeki” koondatud kaitseliitlaste kohta saadeti Moskvasse alates 1940. a. oktoobrist. Korralduslikult tuli nimekirja üks eksemplar saata NSVL SARK arhiivi, teine SARK Arhiivide Peavalitsusse, kolmas eksemplar jäi Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi kasutusse.³⁰

Esialgu jäid Moskvasse saadetud nimekirjad nende kasutajatele NSVL SARK Arhiivide Peavalitsuses mõneti arusaamatuks – kas oli „teenistus Kaitseliidus iseseisev tegevus, või tegeldi sellega tööst vabal ajal (toimkonnana)”,³¹ mille eest neid autasustati jpm. – mistõttu Tallinnalt nõuti asjakohaseid selgitusi ning eraldi „orientirovkat”.³² „Orienteeriv” ülevaade kinnitas Kaitseliidu nõukogudevastatusest – kõik, kes olid Kaitseliitu astunud pärast 1. detsembrit 1924, kutsuti sinna „võitluseks bolševike vastu, et kaitsta kodanlikku korda”; alates 1939. aastast kutsuti Kaitseliitu inimesi, „kes olid haaratud kodanlikust ideoloogiast ja tahtsid demonst-

²⁵ ERA f. 129SM, n. 1, s. 4161, l. 428–430.

²⁶ Jaan Kruus arreteeriti 1941. a. juunis ja lasti maha Moskvast 15. mail 1942.

²⁷ Johannes Orasmaa arreteeriti 19. juulil 1940, suri 24. mail 1943 Vjatka vangilaagris Kirovi oblastis.

²⁸ Sõjaväe Ühendatud õppeasutuse ülem kolonel Karl Laurits arreteeriti 20. septembril 1940, lasti maha 29. juunil 1941.

²⁹ Kaitseliidu likvideerimise kohta vt. P. Kaasik. Liquidation of the Estonian Defence League in 1940. – Estonia 1940–1945, lk. 131–142.

³⁰ O. N. Kopylova. V poiskax „spektertoteki GAU NKVD SSSR”. – Otečestvennye arxivy 2000, nr. 1, lk. 33–34.

³¹ ERA. f. R-1490, n. 1s, s. 2, l. 6–7. NSVL SARK Arhiivide Peavalitsuse salajaste fondide osakonna ja ENSV Arhiivide Talituse juhataja asetäitja Organovi kirjavahetus 1940. a. detsembrist.

³² „Orientirovkas” Kaitseliidu kohta anti ülevaade Kaitseliidu tegevusest, selle arvulisest koosseisust ühes algorganisatsioonide, nagu Naiskodukaitse ja Noored Kotkad, struktuuri skeemidega. Moskva jaoks oli oluline aru saada, milliste võtetega inimesi Kaitseliitu tõmmati, kas ja kuidas rakendati moraalselt survet, näiteks ähvardati töökoha kaotusega või oli selleks midagi muud. Ühtaegu iseloomustab see nõue nõukogulikke arusaamu praktiseeritavatest meetmetest inimeste mõjutamisel. ERA. f. R-2338, n. 1, s. 11, l. 33–37.

reerida oma NSVL vaenulikkust". „Oluline roll oli Kaitseliidu juhtkonnal, kompaniiülematel ja eriti kõrgemal juhtival koosseisul. Nemad olid ustavad kodanliku korra toetajad, kes said selle eest autasusid [– – –], samal ajal kui Kaitseliidu lihtliikmed käisid kord aastas ette näitamas neile usaldatud relva. Mis puutub Kaitseliidu malevkondadesse, siis neist osade, näiteks Tallinna Kalevi malevkonna, tegevus oli lõtv ja formaalne. Malevkonnad erinesid oma sotsiaalse kuuluvuse poolest. Nii koondas Toompea malevkond rikast kodanlust ja kõrgemaid riigiteenistujaid, Tallinna Tehniline malevkond oli oma koosseisult vähem kodanlik. Selles oli palju töölisi, tehnilise haridusega intelligentsi jt.”³³

Vabadussõjalased olid olnud aktiivsed Kaitseliidu loomise ning hilisema tegevuse juures, seetõttu on kombinatsioon „aktiivne vaps”, „aktiivne Kaitseliidu liige” süüdistustes üsna tavapärane. Massiorganisatsioonide puhul võis nii mõnelgi ülekuulataval püsida lootus, et ehk ei suudeta nende osalust selles tõestada. Eriti sõja järel, mil teave Tallinna märtsipommitamise ajal tules hävinud kaitseväge ja Kaitseliidu dokumentidest oli rahva seas üsna levinud.³⁴ Paraku ei teatud seda, et üks osa arhiividokumente oli Kirovisse evakueeritud ning seal toimus Kaitseliidu liikmete aktiivne arvelevõtt ka sõja ajal, 1942–1944.³⁵ Materjal Kaitseliidu liikmete osas oli küll lünklik, kuid enamikul juhtudel oli seda võimalik dokumentaalselt tõestada. Teisalt leidis neis küsimustes piisavalt tunnistajaid, kes isiku osavõttu Kaitseliidust erinevas täpsusastmes kinnitada võisid.

Näiteks Richard Vaska, kes oma osalust Kaitseliidus ja EVL-s ei eitanud. Tema puhul juurdluse käigus üle kuulatud tunnistaja tea-

dis vastata vaid järgmist: „...ma isiklikult Kaitseliidus ei osalenud, seetõttu ei ole Vaska teenistuskohustused selles organisatsioonis mulle teada ja selle kohta ma midagi öelda ei oska. Peale selle tean ma, et ta oli organisatsiooni „vaps” liige, kuid milles konkreetselt tema tegevus seal seisnes, mulle teada ei ole. Kas ta oli veel mingites organisatsioonides, seda ma ei tea.”³⁶ Vaska süüdistuskokkuvõttes (7. august 1945) ei ole aktiivset osalust Kaitseliidus (malevkonna pealik) ega ka kuuluvust „vapside” hulka enam nimetatud, „kodumaa reetmine” (§58-1a) seisnes tema puhul Saksa okupatsiooni aegses kohtutöös.³⁷

Kuid tunnistajate ütlused võisid olla antud ka üsna süüdistaval toonil. Artur Urviste (Kaitseliidu rühmapealik) süüasjas üle kuulatud tunnistaja hinnangul oli Urviste aktiivne Kaitseliidu liige ning nõudlik oma alluvate suhtes, „ta viis läbi laskeharjutusi, tegeles uute liikmete värbamisega, nende kohta kes ei ilmunud harjutustele kandis ette Kaitseliidu juhtkonnale”.³⁸ 1942. a. jaanuaris esitatud süüdistuskokkuvõte oli tema osas karm – osalemise eest juhtivatel ametikohtadel kontrrevolutsioonilises organisatsioonis Kaitseliit ning osavõtu eest vapslikust fašistlikust organisatsioonist määrata §58-13 alusel mahalaskmine. Erinõupidamine määras karistuseks siiski kümme laagriaastat. Urviste suri mõni päev pärast otsuse langetamist 23. märtsil 1942. 1961. aastal abikaasa esitatud rehabiliteerimistaotluse alusel läbi viidud täiendava kontrolli käigus selgus, et süütõendid olid Urviste osas puudulikud. Olemasolevad materjalid kinnitasid küll tema Kaitseliidu ja „vapside” liikmelisust, kuid polnud piisavad tõendamaks tema praktilist „revolutsioonilise töölisliikumise vastast” tegevust. Urviste

³³ ERA. f. R-2338. n. 1, s. 11, l. 37.

³⁴ V. Ohmann. Kaitseväge ja Kaitseliidu arhivaalid sõjatules. – Sõdur 1993, nr. 1 (2), lk. 23–24. Tallinna Keskarhiivis hävinud arhiivifondide nimestik. – Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944. Koost. J. Kivimäe, L. Kõiv. Tallinn, 1997, lk. 131–146.

³⁵ A. Rahi-Tamm. Fulfilling „Special Tasks” in the Soviet Rear. Activity of the Department of Archives in the Years of 1941–1944. – History of the Baltic Region of the 1940s–1980s. Latvijas Vesturnieku komisijas raksti, Symposium of the Commission of the Historians of Latvia. 24 volume, Riga, 2009, lk. 388–391.

³⁶ ERAF. f. 129SM, n. 1, s. 26308, l. 110–111.

³⁷ ERAF. f. 129SM, n. 1, s. 26308, l. 180–181.

³⁸ ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 4281. l. 15.

rehabiliteeriti kuriteo koosseisu puudumise tõttu.³⁹

1940–1941 süüdistati vabadussõjalasi sageli ka spioneerimises Nõukogude Liidu vastu. 29. novembril 1940 arreteeritud Julius Piirandit süüdistati spionaažis Saksamaa kasuks. Tema juhtum on üks neist, mille käsitlemiseks on vajalik tutvuda mitmete teiste materjalidega, isikutoimikus kajastatu on liialt põgus põhjalikumate järelduste tegemiseks. Piirandit süüdistati mitmes „kuriteos” (võitlus Punaarmee vastu, aktiivne vaps, Poliitilise Politsei informant⁴⁰ jm.), neist kaalukaim oli seotud tööga mitme välisluure (Saksa, Hispaania, Itaalia) heaks. 1934. a. lõppenud armeeteenistuse järel siirdus Piirand äritegevusse. Asutatud kaubanduskontori, mis pakkus vahendustegevust välisfirmadega, kaudu oli tal erinevaid kontakte ja sidemeid mitmete Lääne riikide esindajatega, mida Nõukogude uurijad välisluurega koostööna käsitlesid. J. Piirand tunnistas „süüd” vaid osaliselt, kohtu jaoks oli ta aga mitmete teiste tunnistuste alusel piisavalt paljastatud, 10. juunil 1942 lasti ta erinõupidamise otsusega *Ussollag*’is maha.⁴¹

Välisluure agentideks tembeldatute seas oli mitmeid vabadussõjalasi. Saksamaaga kontaktide, nii olemasolevate kui ka fabritseeritute põhjal võimendati nende seotust fašistliku liikumise ja Saksa luurega. Ka eestlaste vastupanuilmingud, erinevad rahvuslikud grupid, nn. nõukogudevastane natsionalistlik pörandaalune tegutses julgeoleku hinnangul peamiselt Saksamaa õhutusel, mille üheks näiteks oli Boris Kummi 1948. a. koostatud aruandes välja toodud Richard Siegert von Kooli tegevus. NKVD andmetel oli alates 1935. aastast Balti riikides loodud natsionaal-sotsialistlik organisatsioon, mida

Eestis juhtis Richard Siegert. Eestis otsis ta kontakte endiste „vapsidega” ning püüdis nende baasil organiseerida „Idaleegioni”, Nõukogude võimu tingimustes hakati ette valmistama relvastatud ülestõusu NSVL vastu. Selline oli NKVD nägemus. Siegert arreteeriti 1941. aastal, tema loodud organisatsioon likvideeriti sõja algul, millega seoses vahistati 72 aktiivset organisatsiooni liiget ja võeti ära suurel hulgal relvi.⁴² Nimetatud „vandenõud” ja „salaorganisatsiooni” on mõneti kajastanud Heino Tõnismägi,⁴³ kuid kahtlemata vajab see näide süvendatud uurimist.

Süüdistuste ülevaatamine rehabiliteerimistaotluste käigus

Teostatud andmeanalüüs näitab selgelt, et kõige enam vahistati vabadussõjalasi ja nende pereliikmeid 1941. a. juuniküüditamise käigus. Ka mitmete käesolevas artiklis kajastatud meeste perekonnad saadeti asumisele Siberisse, nii 1941. aastal kui ka pärast sõda. Nagu paljudele vahistatuile, nii jäi ka küüditatuile arusaamatuks nende „süü” sisu ega saadud selles selgust veel aastaid hiljemgi. Mõned katsumustes ellu jäänud proovisid Eestisse tagasi jõudes enda või oma pereliikmete osas siiski õigust nõuda ning esitasid kohtuorganile taotluse süüasja ülevaatamise kohta. Kirjeldatud valimi puhul muutus otsus positiivses suunas vaid ühel juhul neljast. Staažikas prokurör ning Nõukogude rehabiliteerimispraktikat hästi tundev Heino Tõnismägi on Johannes Hollandi korduvate rehabiliteerimiskatsete (neli korda) ebaõnnestumise puhul, kui ta alati kõrvale jäeti, vihjanud ka selle põhjusele – Holland oli „ikkagi endine vaps”.⁴⁴

³⁹ ERAF f. 130SM, n. 1, s. 4281. l. 81–82.

⁴⁰ Teiste hulgas pälvisid uurijate tähelepanu Piirandi kontaktid Poliitilise Politsei Tallinna komissari Julius Edesaluga, kes arreteeriti juba 23. juunil 1940, mõisteti surma, suri 1. septembril 1941. Edesalu oli Piirandi tütre ristiisa. J. Edesalu kohta vt. Estonia 1940–1945, lk. 1135.

⁴¹ ERAF f. 130SM, n. 1, s. 8177.

⁴² ERAF f. 1, n. 47, s. 38, l. 137–138. ENSV julgeolekuminister B. Kummi ettekanne „Julgeolekuorganite tööst ENSV-s perioodil 1940–41 ja 1944–48” EK(b)P KK sekretär N. Karotammele 16. oktoobril 1948.

⁴³ H. Tõnismägi. Ülekohtu toimikud. Tallinn, 1998, lk. 35–43.

⁴⁴ H. Tõnismägi. Ülekohtu toimikud. Tallinn, 1998, lk. 40.

Liialdamata võib öelda, et „vapsi” kui vaenlase kuvand püsis kogu Nõukogude aja praktiliselt muutumatuna.

Seda kinnitab ka järgnev, Jaan Lutsari näide. Lutsar arreteeriti 1941. a. juuniküüditamise ajal. Tema „süü” võiks süüdistuskuvõtte põhjal sõnastada järgmiselt: uurimise käigus tehti kindlaks, et Lutsar oli pärit „kulakute” hulgast, endine Eesti armee kolonel, 1918–1920 teenis Denikini armees ja jätkas oma vaenulikkust tegevust, astudes fašistlikku organisatsiooni „vaps”. Tunnistas end süüdi, et teenis Valgearmees, kuid eitas järjekindlalt oma osalust „vapside” organisatsioonis. Asi saadeti edasi erinõupidamisele ettepanekuga määrata karistuseks mahalaskmine (§58-13 alusel), mis asendati 10-aastase laagrikaristusega.⁴⁵ J. Lutsar suri 1942. a. märtsis Sverdlovi oblastis *Vosturallag*’is. Tema 1941. a. asumisele saadetud abikaasa esitas vabanedes mehe osas rehabiliteerimistaotluse. 1958. a. võeti Lutsari juhtum arutlusele.

Selle juhtumi puhul tuleb tähelepanu juhtida mitmele asjaolule. Esimene neist puudutab võitlemist Denikini armees. Nagu selgus, pidanuks see süüdistus juba aastate eest ära langenud olema. 2. novembril 1927 anti vastavalt NSVL KK Presiidiumi määrusele nr. 620 Denikini armees võidelnutele amnestia.⁴⁶ Seega, selle süüdistuspunktiga 1958. aastal enam probleeme polnud. Ometi oleks Lutsarile sellesama süüdistuse alusel 1941. aastal määratud surmanuhtlus, sest muid tunnustusi teiste kuriteopunktide osas nappis.

Süütoendite vähesuse tõttu vajas Lutsari võimalik rehabiliteerimine täiendavat uurimist, keskendudes nüüd „vapsidega” seonduvale. Lutsar ise oli seotust kateegooriliselt eitanud, kuid ENSV prokuratuur ei pidanud seda piisavaks, nende hinnangul oli osavõtt EVL tegevusest jätkuvalt kuritegelik ning aegumatu. See, et isik juba aastaid surnud oli, ei omanud mingit tähendust.

Lutsari „asjas” kuulati üle neli tunnis-

tajat, kaks neist ei teadnud tema seostest „vapsidega” midagi. Ent üles leiti ka selline tunnistaja (endine Lutsari alluv Auto-Tanki Rügemendist), kellele Lutsar isiklikult oli teinud ettepaneku liituda EVL-ga. Samas selgub, et Lutsar oli teinud sarnase liitumisetpaneku ka eelpoolkõneldud Julius Piirandile, kellega tal olid ilmselt üsna sõbralikud suhted, nagu seda kinnitasid ka kaks järgmist tunnistajat. Mehed saanud tihti koos teiste Eesti armee ohvitseridega Lutsari korteris kokku ning omakeskis seal elavat vestlust arendatud.⁴⁷

Lutsari osas tehti järelepärimine ka Moskvasse, Riiklikku Ajalooarhiivi, kuid seal täiendavaid andmeid ei laekunud. Küll leidis tema kohta andmeid „poliitvärvingute kartoteegis”. Lutsar oli 1934. aastast arvele võetud Poliitilise Politsei kartoteegis kui EVL Tallinna osakonna liige. Kuna tema tegevus äratas teatavaid kahtlusi, siis paigutati ta 14. märtsil 1934 Tallinna garnisoni peavahti, 27. juunil 1934 vabastati vahi alt. Uuesti võeti ta vahi alla seoses 1935. a. 8. detsembri riigipöörde kavatsusega, päev hiljem tehti tema korteris läbiotsimine, kuid tagajärjedeta. Lutsar vabastati 1936. a. jaanuaris. Ühtlasi täiendas „poliitvärvingute kartoteegi” info tema „süüd” veelgi, Lutsar oli olnud ka Kaitseliidu liige, mis oli 1941. aastal süüdistuste hulgast välja jäänud.⁴⁸ Kaitseliidu liikmelisus oli üks sagedamini esinenud „süütegusid”, mis paljudel juhtudel alles rehabiliteerimise käigus ilmneda võis.⁴⁹

Mida tähendas nende andmete paljastumine 1958. aasta kontekstis? Uurimist teostanud Riikliku Julgeoleku Komitee uurimisosakonna vanemuurija kapten Leppiku arvates sai tuvastatud dokumentide ja tunnistuste põhjal väita, et Lutsar oli aktiivne EVL liige, vaenulikult meelestatud Nõukogude korra vastu ning lisaks ka sõjalis-natsionalistliku organisatsiooni „Kaitseliit” liige – seega puudub põhjus 1942. a. erinõupidamise otsuse

⁴⁵ ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 11774, l. 15–16.

⁴⁶ ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 11774, l. 18–19.

⁴⁷ ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 11774, l. 22–29p.

⁴⁸ ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 11774, l. 30–35.

⁴⁹ Vt. nt. ERAF. f. 130SM, n. 1, s. 8215, l. 47 jt.

muutmiseks!⁵⁰ Erinõupidamine polnud eksinud, Jaan Lutsarit ei rehabiliteeritud, 1958. a. valitsenud arusaamade kohaselt oli Lutsar jätkuvalt „süüdi” osalemises EVL ja Kaitseliidu tegevuses.

Enamuse rehabiliteerimist taotlenud vabadussõjalaste puhul jäi püsima arvamus, et süsteem ei olnud nende suhtes eksinud. Vahel seati kahtluse alla küll karistuseks määratud kriminaalkodeksi paragrahvi vastavus kuriteo iseloomule ning tehti ettepanekuid paragrahvi ümberkvalifitseerimiseks, soovitades näiteks fašistlik-natsionalistlikku organisatsiooni kuulumist kvalifitseerida paragrahviga 58-4 endise §58-1a asemel, kuid enamasti ei peetud sellist paragrahvi vaidlustamist pärast karistuse kandmist enam mõttekaks, eriti kui isik nii ehk teisiti täieliku rehabiliteerimise alla ei kuulunud.

Vanglatest ning asumiselt vabanemine ei toonud automaatselt kaasa isikute rehabiliteerimist ega vara tagastamist. Kohanemine Eesti oludega ei toimunud valutult, vabastatuil oli tõsiseid raskusi töö- ja elukoha leidmisel, „plekkidega” inimestega ei olnud soovitav suhelda. Seetõttu püüdsid karistatud vähemalt ametliku suhtlustasandi tarbeks „süüst” rehabiliteerimise kaudu vabaks saada, et oma töökohaotsinguid mingilgi moel laiendada või muid probleeme lahendada. 1961. a. ENSV siseministrile saadetud palvekiri räägib järgmisest murest: „Minul on teadmata mis eest minu mees [1941] laagrisse saadeti ja usun, et ainukeseks tema süüks võis olla Kaitseliidu liikmeks olemine. Kuigi olen kogu oma eluaja tööline olnud, ei loeta pensioni saamisel minu väljasaatmise aega [1941–1956] minu tööajaks seni kuni ma ei tõenda, et minu mehe süü ei olnud suur.”⁵¹

ENSV Prokuratuurilt eitava vastuse saanud proovisid olukorda Moskva kaudu lahendada. 1960. aastatel laekus sinna ridamisi kaebusi isikutelt, keda oli 1941. a. represseeritud kui „vapside”, Isamaaliidu, Kaitseliidu

liikmete perekonda kuuluvaid isikuid. 1964. a. Moskvas koostatud õiend Eestist 1941. aastal küüditatute kohta kirjeldab tollases ENSV-s valitsenud suhtumisi endistesse „vapsidesse” ning nende rehabiliteerimistaotlustesse üsna ilmekalt: „Esiteks arvatakse, et aktiivsete „Vapside liikumises” osalejate arreteerimine ja süüdimõistmine, aga samuti nende pere- liikmete väljasaatmine eriasumisele oli õige. Seda seletatakse sellega, et „vapsid” võitlesid aktiivselt revolutsioonilise liikumise vastu ja järgisid poliitikat, mis suhtus sügava vaenuga Nõukogude Liitu. „Vapside liikumine” (Vabadussõjalaste Liidu liikmed) tekkis Eestis 1930. aastatel Saksa fašistide initsiatiivil. [– – –] Alates 1933. aastast tegid nad jõupingutusi valmistamaks ette võimu haaramist ja fašistliku diktatuuri kehtestamist Eestis. Nad röövisid töölisi, terroriseerisid elanikkonda, viisid läbi meeletoetava ajajahti progressiivsete inimeste vastu. 1934. aastal pani president Pätsi klikk „piiri” „vapside” tegevusele ja kehtestas valeliku fašismi vastase võitluse loosungiga Eestis tegelikult oma isikliku diktatuurirežiimi, mis erines vähe fašismist. Sõja tingimustes fašistliku Saksamaaga kujutasid „vapsid” endast potentsiaalset vaenlast, Hitleri viiendat kolonni Eestis. Seepärast peetakse sellise kontingendi väljasaatmist õigeaks ja öeldakse ära taoliste inimeste rehabiliteerimise taotlustele.”⁵²

Samuti ei rahuldatud „Isamaaliidu” liikmete taotlusi, sest see organisatsioon „ajas teravat natsionalistlikku poliitikat ja kultiveeris rahva seas nõukogudevaenulikke vaateid”. Selliselt kõlas ENSV Prokuratuuri seisukoht.

Moskva suhtumine neisse isikukategooriatesse oli analoogne, küll aga pöörati seal tähelepanu 1941. a. küüditamise juriidilistele alustele: „Kui „vapside” ja „Isamaaliidu” aktiivsete liikmete eriasumisele saatmisega võib nõusse jääda, siis tõsise kahtluse all on nende kriminaalvastutusele võtmise seadus-

⁵⁰ ERAF f. 130SM, n. 1, s. 11774, l. 46–48.

⁵¹ ERAF f. 130SM, n. 1, s. 4281, l. 22.

⁵² N. Bugaj. Narody stran Baltii v uslovijax stalinizma (1940-e– 1950-e gody). Dokumentirovannaja istorija. *Ibidem*: Verlag, Stuttgart, 2005, lk. 243–244.

likkus, kuna suuremat enamust neist süüdistati vaid formaalsete aluste põhjal organisatsiooni kuulumise eest kodanlikul perioodil”.⁵³ “Organisatsioonide „Vapsid”, „Isamaaliit”, „Kaitseliit” liikmete perekondade, kes moodustasid suurima väljasaadetute massi, väljasaatmiseks ei olnud spetsiaalseid seadusliku iseloomuga juhiseid, nende väljasaatmine viidi läbi niinimetatud NKGB organite plaanilise meetme (abinõu) vormis.”⁵⁴

Kuigi rehabiliteerimisküsimustes ning represseerituile seatud piirangute osas toimus mitmeid arutelusid, millesse olid kaasatud nii vabariikide esindajad kui ka asjasse puutuv liiduline tasand (prokuratuur, julgeolek, ülemnõukogu presiidium jt.), ei toonud need nimetatud kategooriatele kaasa olulisi muutusi. Represseeritud isiku (kelle pärast perekond välja saadeti) perekonnaliikmete rehabiliteerimine toimus juhul, kui perekonnapea karistamist peeti pärast tema süüasja ülevaatamist põhjendamatuks (isiku personaalne „süü” ei leidnud piisavat tõestamist, puudus kuriteo koosseis).⁵⁵ Praktika on näidanud, et osadel neist rehabiliteerimine siiski õnnestus, näiteks Kaitseliidu realiidmeil kuni kompaniiülemateni.⁵⁶ Teatud piirangutest ei suudetud neid vabaks anda kuni Nõukogude aja lõpuni. Ainuüksi nende endisse elukohta tagasipöördumise lubamine tekitas tugevat vastuseisu, rääkimata konfiskeeritud vara tagastamisest, mis kujunes võimude jaoks kõige enam ärevust külvavaks küsimuseks.

Nõukogude võimu poolt represseeritud vabadussõjalaste täielik rehabiliteerimine sai teoks alles 1990. aastate poliitiliste muutuste ning üldise rehabiliteerimisprotsessi käigus.

* * *

1940. aastal peeti vabadussõjalasi üheks Eesti ühiskonna äärmuslikumaks nõuko-

gudevaenulikult meelestatud sotsiaalseks grupiks. See hinnang jäi püsima aastakümneteks nii meeste endi kui ka paljude nende pereliikmete suhtes. Negatiivne eelhäälestatus oli sedavõrd tugev, et õigustusi nende karistamiseks jagus veel 1960. aastatel ning hiljemgi. Süüteod, mis „vapsidele” osaks langesid, ei piirdunud vaid osalemisega Vabadussõjalaste Liidu ettevõtmistes, enamasti oli süüdistuspunkte rohkem. Kas ning kuivõrd konkreetse isiku tegevus erines või langes kokku „vapsidele” üldiselt süüks panduga, jäi paljude puhul tagaplaanile, pelgalt tegevuse võimalik seostamine fašistidega oli juba fooniloov ja suhtumist märgistav, mis tuleb eriti ilmekalt nähtavale hilisemate rehabiliteerimiste käigus. Üksikasjad, mis oleksid „vapside” süüd kas kinnitanud või kummutanud, Nõukogude uurijaid väga ei huvitanud. Avalik hukkamõist, mis „vapsidega” Eesti Vabariigist kaasa tuli, oli piisavalt mugav ning pealegi eestlaste endi sõnastatud, millega oli ühiskondlik hoiak „vapsidesse” kui „fašistidesse” pikaks ajaks kindlustatud.

Artikkel on valminud SF0180050s09 raames.

Aigi Rahi-Tamm

(1965)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1990. Ajaloomagister (1966), ajaloodoktor (2004). Tartu Ülikooli vanemteadur. Uurimisvaldkonnad: Nõukogude repressioonipoliitika, isikuloolised allikad, seltsiliikumine (19. sajand, 20. sajandi algus).

⁵³ N. Bugaj. Narody stran Baltii..., lk. 244.

⁵⁴ N. Bugaj. Narody stran Baltii..., lk. 241.

⁵⁵ N. Bugaj. Narody stran Baltii..., lk. 248.

⁵⁶ N. Bugaj. Narody stran Baltii..., lk. 245.